

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI
ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI
ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

SAYI: 7
ERZURUM, 1997

XIX. VE XX. ASRIN BAŞLARINDA AZERBAYCAN'DA ESTETİK FİKİR

Babek Osmanoğlu KURBANOV*

XIX. ve XX. asrın başlarında Azerbaycan'da estetik fikir halkın sosyal-medeni gelişmesinde özel bir yer tutar. Devrin önemli tarihî, sosyal-siyasal olayları, Azerbaycan'da halkın millî şuurunun uyanmasında önemli rol oynadı, onun ileri görüşlü medeniyet temsilcilerinin ve geniş emekçi kitlelerinin dünya medeniyeti zenginliklerine ilgisini daha da artırdı. Aydınların ilerici temsilcilerinin destek sağladıkları millî medeniyetlerin karşılıklı zenginleşmesi ve etkileşmesi, bu dönemde özel bir süreklilik ve dinamikle ortaya çıkar, Çar imparatorluğunu oluşturan bütün halk ve milletlerin daima artan millî şuurunun göstericisine çevrilirdi. Bu bakımdan A.S. Griboyedov'la A.Bakıhanov'un, A.Bestujev-Marlinski ile M.F.Akunlov'un, V.Korolenko ile N.Vezirov'un arasındaki dostluk çok ilginçtir.¹ Bu tür arkadaşlık ve yaratıcılık ilgileri çok ehemmiyetli şekilde Azerbaycan düşünürlerinin dünya görüşüne, siyasî, estetik, manevî bakışlarına belli etki etmiş, onları dönemin birkaç sosyal-tarihî, kültürel meselelerine yeni tarzda bakmaya mecbur etmiştir. Onların içerisinde özellikle halkın her yönlü maarifleşmesini, dünya medeniyetinin en iyi örneklerinin benimsenilmesini, bazı mürteci ruhlu gerici ahlak prensiplerinden vazgeçilmesini, kadınların sosyal eşitlik elde etmelerini, halklar ve milletler arasında dostluk ve kardeşlik uğrunda mücadele edilmesini özellikle kayıtlı etmek zorunludur.

Azerbaycan medeniyetinin, özellikle estetik fikir tarihinin ileri görüşlü temsilcileri, bu meselelere temas etmiş ve olaya maarifçiliğin realist prensipleri açısından bakmışlardı. Burada feodal-patriarkal toplumun etnik medeniyetinin izlerini ortadan kaldırmak isteği, halkın dünya medeniyetine artmakta olan ilgisi aydın açıkça hissediliyordu. Bu dönemde bu durum Azerbaycan filozofları ve aydınlarını derinden meraklandırdı. Onlar Azerbaycan medeniyetinin Batı Avrupa ve Rus medeniyetleriyle

* Atatürk Üniversitesi Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi, Felsefe Grubu Eğitimi Bölümü, Öğretim Üyesi.

¹ Bkz: *Rus şairleri Azerbaycan hakkında*, Bakü, 1955, s.3-9.

sentezi, yakınlaşması, halkının manevî yükselişi, onun estetik medeniyetinin, edebiyat ve güzel sanatlarının gelişmesini bu önemli prosesin dışında tasavvur etmiyorlardı. Bu meseleye temas eden M.F.Akundov'un söylemiş olduğu: "bu dünyada her türlü bilim onun diğer halklardan elde edilmesi vesilesiyle aktarılır"² sözü tesadüfi değildir.

XIX. ve XX. asır başlarının medeniyetinin temsilcileri olan A.Bakıhanov, M.Ş.Vazeh, M.F.Akundov, N.B.Hakverdiyev, H.B.Zerdabi, M.E.Resultzade, N.Nerimanov, S.S.Akundov, C.Memedguluzade, M.E.Sabir, Ü.Hacibeyov, E.Ezimzade ve başka bu gibi görkemli şahsiyetlerin yaratıcılığında halkın manevi hayatını zedeliyen sosyal haksızlıklara karşı mücadele, aynı zamanda Azerbaycan sanatı ile edebiyatının en iyi başarılarının geniş tebliği karakteristik çizgiler halini aldı. Onların bu faaliyeti sonucunda dahi Nizamî'nin, Fuzûlî'nin, Nesimî'nin vb. eserleri, aynı zamanda halk arasında geniş yayılmış destanlarımız (Koroğlu, Aşık Garib, Kaçak Nebi vs.) birçok başka halkların medeniyet temsilcilerinin dikkatini çekti, orjinal ve meraklı sanat eserlerinin yazılmasına vesile oldu. Sanat uzmanları haklı olarak Griboyedov'un, Kühelbeker'in, Puşkin'in, Lermontov'un, Tolstoy'un, Gogol'un bazı eserlerinin Azerbaycan'a olan yakın ilgisini kayıt ediyorlar.³

Vakti ile V.Belinski de bu alakaya işaret ederek kayıt etmiştir ki, Rusya'nın Puşkin, Griboyedov, Lermontov ve diğer poetik istidatları Kafkasya'ya bağlı idiler.⁴

Azerbaycan'daestetik fikrin gelişmesinde özel hizmetleri olmuş şahsiyetlerden biri de medeniyetimizin parlak temsilcilerinden olan Abbasgülü Ağa (Güdsi) Bakıhanov'dur (1794-1848). Azerbaycan maarifçiliğinin istidatlı temsilcilerinden birisi olan Bakıhanov, şahsen A.Ş.Griboyedov'la, A.A.Bestujev-Marlinski ile, A.Ş.Puşkin'in ailesiyle tanışıp dostluk kurmuştur. Kendisi, Azerbaycan-Polonya arasındaki edebî, ilmî alakalarının ilk tebligatçısı idi, istidatlı, şarkiyatçı, tarihçi, etnograf, filolog, seyyah olup Rusya'da Fars dilinin öğrenilmesinde önemli rol oynayan "Fars dilinin kısa grameri (Tiflis, 1841) kitabının müellifi idi. Bakıhanov'un çok yönlü faaliyeti ve istidadı defalarca Batı Avrupa ve Rus yazarları, medeniyet temsilcileri, şarkiyatçıları,

² Akundov M., *Seçilmiş Felsefi Eserleri*, Bakü, 1982, s.66.

³ Bkz: *Babayev H.Mayakovski Azerbaycan'da*, Bakü, 1960, s.14-16.

⁴ Bkz: *Sovremennik (çağdaşımız) Rus dilinde*, Moskova, 1836, 2.cilt, s.169.

tarihçileri tarafından olumlu olarak değerlendirilmiştir.⁵ Özellikle de onun şahsına yazılmış A.S.Puşkin'in babası Sergey Ivoviç'in mektuplarının birinde gösterilmiş ifade çok meşhurdur. "Bu doğu oğlu hakikaten de çok meraklı şahsiyettir. Tamamiyle düzgün Fransız dilinde meraklı danışık tarzı, güzel tavırları, onun Asya ve Avrupa'da seyahatleri hakkında sohbetleri, onun romantik poeziyada rolü, meraklı toplantılarda iştiraki, bütün bunların hepsi bizde çok etkili merak uyandırdı."⁶

Ansiklopedik tefekküre malik olan A.Bakıhanov birçok temel eserler, bu sırada "Gülistan-i İrem", "Kanuni-Güdsi", "Riyaz-ül-Güdsi" "Tekzip-ehlak", "Nesihatname", "Esirler Mevhumatı", "Nadır Şahın Dağıstan Seferi" vs. öylece de birçok edebî-poetik eserler yazmıştır ve bu eserlerden onun felsefî, estetik, sosyal-siyasî görüşleri hususunda belli tasavvurlar bulmak mümkündür. Bu görüşler esasen sistematik ve sürekli karakter taşımasa da adları verilen eserlerde Azerbaycan klasiklerinden Mehseti Gencevi'nin, Nizami'nin, Haşani'nin, Şirvani'nin, M.F.Vagif'in ve başkalarının yaratıcılık özellikleri, eserlerinin duygusal etki gücü hakkında meraklı fikir ve iddialar bulmak mümkündür.

S.A.Bakıhanov'un edebiyat ve sanatın estetik tabiatı ve ifade vasıtalarının imkânları hakkındaki sözleri oldukça önemlidir. Onun fikrinde edebiyat ve sanatın sosyal ehemmiyeti ve faaliyeti halkın manevî âleminin realist, düzgün şekilde ifadesinden bellidir. O: "Her bir halkın dönemive teşekkül ruhu her zaman edebiyat ve diğer abidelerde ifadesini bulur"⁷ derdi.

Azerbaycan'da halkın estetik faaliyetinin gelişmesinde A.Bakıhanov'un rolü yalnız onun nazari ve bedii mirası ile açıklanamaz, hem de o meraklı bir şahsiyet gibi sonraki edebiyat ve sanat temsilcilerinin, filozofların dünya görüşü ve estetik bakışlarının gelişmesinde önemli pozitif rol oynamıştır. Mesela malumdur ki, o, içtimai ve siyasal fikrin⁸ en ünlü temsilcisi Mirze Feteli Akundov etki etmiştir.

⁵ Bu konuda etraflı bkz: Rzavev A.K.*Azerbaycan Şarkînasları*, Bakü, 1986, s.15-24.

⁶ A.g.e., s.15.

⁷ A.Bakıhanov, *Gülistan-ı İrem*, Bakü 1926. s.163.

⁸ Bkz: Heyder Hüseyinov, *XIX. Asr Azerbaycan İçtimai ve Felsefi Fikir Tarihinden (Rus dilinde)*, Bakü, 1949, s.207.

M.F.Akundov'un kendi kendisi bu iki aydının onun dünya görüşünün doğru yönde oluşmasında oynadıkları rolü inkâr etmiyor idi. XIX. Asrın birinci yarısında özellikle birçok Batı ülkelerinin okuyucularını kendi güzel şiirleri, onların derin ideya-estetik konusu, yüksek poetikliği ile meftun eden şair mütefekkir Mirze Şefi Vazeh (1796-1852) kendi vatandaşlarından çok başka idi. Devrinin en okumuş, doğu dillerinin güzel bilicisi, Rusya, özellikle de Batı'nın medeni mirasını kâfi derecede bilen Mirze Şefi de aynı zamanda kendisinin gelecek seleflerinin ilerici ideya-estetik, felsefi görüşlerinin oluşmasında önemli rol oynamıştır. Ünlü Azerbaycan şairinin yaratıcılığının geniş okuyucular arasında yayılması hakkında tanınmış Rus bestekârları A.G.Rubinşteyn'in, P.I.Çaykovski'nin,öylece de L.N.Tolstoy'un ve birçok Alman tetkikatçılarının, eskinin ve şu günün edebiyatşinaslarının fikirleri çok şey söylüyor.⁹ Şair kendi eserlerinde sık sık sanata, poetik sanatın yeri ve mahiyeti, onun halkın hayatında mevki hakkında,ideya ve konu, aynı zamanda form ve mevzunun diyalektiği hakkında fikir yürütür. Bununla birlikte o, kendi estetik bakışlarını esasen Doğu şiirinin, özellikle de onun gazel, kaside, rübai vs. tür ve formları: spesifik kuralları ve estetik tabiatının nazara alınması ile ifade eder ve gösterir ki bu şiirin kompozisyonunu, formunu açık hale getiren ifade imkânlarını maharetle bilen şairdir. Böylece de, M.Şefi, poetik suretlerin skolastikliğinden, soyutluğundan, pasifliğinden uzaktır. O, "bir sanat eseri, hayatın hakikatten ayrı bir terennümü ise, Doğu şiir sanatının iç kanun ve mantığına tabi olursa bile sanat eserinin hakikiliğinden, onun terbiyevî fonksiyonundan konuşmak olmaz" şeklinde düşünüyor. M.Şefi'nin düşündüğüne göre asıl poeziya (şiir sanatı) hayata müdahale ediyor, uyumsuzlukları kaldırıyor, kendisini ve başkalarını daha iyi anlamaya yardım ediyor. M.Şefi'nin sanatçının sosyal mesuliyeti hakkında fikirleri de merak doğurur. Şair, onun fikrine göre maarifçidir, o halka asıl tefekkür ışığı getirir ve bununla da onun manevi terbiyesine hizmet eder. Poeziyanın mecburi şartları ebedilik ve doğruluktur.¹⁰

⁹ Bkz.: B.Kurbanov, *Azerbaycan Sanatı Tarihi*, (Rus dilinde), Bakü, 1984, s.76-79.

¹⁰ Bkz: Mirzeyeva Ş.M.F. *Akundov'un Estetik Bakışları*, Bakü, 1962, s.4.

Şairin birçok şiirleri parlak şekilde siyasal satirik (hiciv) karakter taşımasına, feodal despotizmine zıt olmasına, nadanlığı, cahilliği, sosyal berabersizliği araştırmasına rağmen hiç de her vakit şu olayların sosyal-ideolojik köklerini, karmaşık toplumsal münasebetleri açmıyor. Belli manada Hüseyinov'un gösterdiği gibi buradan da belli manada şairin estetik görüşlerinin genellikle de onun dünya görüşünün tarihi mahdudiyetini anlamak mümkün olur.¹¹

XIX. asırda Azerbaycan felsefesini, özellikle de materyalist estetiği başarıyla geliştiren en parlak sima M.F.Akundov olmuştur. Azerbaycan dram nazariyasını ve tiyatrosunun, yeni alfabenin yaratılmasına katkıda bulunduğu, poetik eserlerin, orjinal piyeslerin, uzun hikâyelerin yaratıcısı olduğu gibi, o dogma halini almış gerici ahlak prensiplerini, fanatizmi, şovenizmi, kadın köleliğini ifşa eden eserlerin, esasen materyalist mevkiden yazılmış felsefe, estetik, etik, pedagoji, edebî araştırma üzerine birçok meraklı işlerle ilgili her yönlü büyük faaliyet sayesinde beşer tarihinin en öncü insanları düzeyine çıkabilmiştir. Akundov kendi devrinin ilerici felsefi-estetik görüşleri ile yakından tanış idi ve Rus inkılapçı demokratlarının fikir ve iddialarını (V.G.Belinski'nin A.İ.Gertsen'in, N.G.Çernişevskînin, N.A.Dobrolyubov'un) geniş tebliğ ediyordu. O, Spinoza'nın felsefi müessesasına özel hürmetle yanaşır. Antik felsefi-estetik edebiyatı, öylece de Doğu halklarının, aynı zamanda da Hindistan'ın geçmiş zengin medenî-estetik mirasını derinden bilirdi. Sırf bu yüzden ki, çeşitli dönem ve millî medeniyetlerin felsefi-estetik, bedii araştırması örneklerini etraflı bildiği için Akundov Azerbaycan'ın toplumsal siyasal ve felsefi fikir tarihinde ilk kez kendi halkının estetik fikir tarihi ile ilgili sorunlarını sürekli realist mevkiden nazardan geçirebildi. Tesadüfi değil ki, Azerbaycan'da realist estetiğin ve ilerici edebî tenkidin (araştırmanın) yaratıcısı olarak üne kavuştu.

Onun "Kemalüddövl'e mektupları" felsefi eserinde nazım ve nesir hakkında, "Mirze Ağa'nın piyeslerinin tenkidi", "Tenkidi Monografi", Yüksek İran gazetesinin "Millet Redaktoruna Mektup" adlı ünlü makalelerinde, öylece de "Hesen Bey Zerdabi'ye" Ettemam vezirlerine, "Mirze Mehemed Cefer Han Garacadağa" vs. bazı mektuplarında

¹¹ Daha etraflı bkz: Heyder Hüseyinov. A.g.e., s.181.

Akundov'un genel felsefî kavramının ayrılmaz parçası olan materyalist estetiği kendisinin parlak ifadesini bulmuş olur.

Sanatta gerçekliğin yansıtılması, bedii eserin mazmun ve formu, sanatın tür ve janrlara bölünmesi, poetik yaratıcılıkta ölçü ve harmoni, doğu şiirinde estetik tabiat ve sosyal fonksiyon, eskinin bedii-estetik prensiplerine ilerici ve yaratıcı münasebet, edebiyat ve sanatın idea-manevi konusu hakkında, kendi estetik bakış ve mülâhazalarında M.F.Akundov aynı zamanda edebiyat ve sanatı toplumu yeniden kurmaya kabil, onun maariflenmesine, halkın manevî ve medenî yükselişine hizmet eden önemli vasıta gibi gözden geçirir. Tesadüfi değildir ki, kendi mektuplarında, özellikle de ünlü Azerbaycan alimi, maarifçisi Hasan Bey Zerdabi'ye mektubunda o sürekli olarak halk arasında büyük maarifçilik işinin hazırlanması, okulların açılması, Azerbaycan kadınlarının tahsile, maarife celb olması, asırlarca halkın manevi yükselişini engelleyen bazı sosyal, ahlaksal eğilimlerinin gerçekleşmesi hakkında fikirler söylüyor. Kendisinin meşhur dram eserlerinde, komedi ve uzun hikâyelerinde (Molla İbrahim Helil kimyager, Müsyo Jordan ve derviş Mesteli-şah, Hacı Gara, Aldanmış kevakib vb.) M.F.Akundov yüksek bedii suretlerin dili ile önemli sosyal-siyasal, manevî estetik meseleleri çözebilir.

Aynı zamanda o, kendisinin eserleriyle pratikte Doğu medeniyeti için roman ve drama gibi bedii olayların canlılığını göstermeye çalışıyor ve diyor ki: "Bugün insanda önemli olan iki keyfiyetin: sevinç ve kederin formlaşmasına etki gösteren, onun merak ve zevklerine cevap veren en önemli eser dram ve romandır"¹².

O sürekli olarak çeşitli zulümkârları, dinî mistikî, fantastik konu ve suretleri terennüm eden dinî ve saray poeziyasına, yüksek sözlere ve tatlı epitetlere ve mukayeselere uyan, okuyucuyu sosyal problemlerden, real hayattan, emekçi halkın ideallerinden uzaklaştıran edebiyata karşı çıkardı. Onun böyle düşünmesi, tesadüfî değildi "zarif nesir ve zarif poema, yani fevkaltabii olaylar sırasına ait olmayan bir şey gibi insan istidadına tam layıktır. Buna Homer, Shakespeare ve Avrupa'nın diğer tanınmış

¹² Bkz: M.F.Akundov, *Seçilmiş Felsefî Eserleri*, Bakü, 1982, s.257.

yazıcı, hatip, şairleri örnektir, onlar hiç de olağanüstü adamlar değil, bizim gibi insan idiler¹³.

M.F.Akundov kitlelerin bedii-estetik terbiyesinin zorunluluğu hakkında meseleyi bütün eksikliğiyle ortaya koyarak hem de devlet siyaseti sırasına kaldırmış ve asırlarca halkın yaratıcılık, estetik kabiliyetlerini sıkan ve insanların her yönlü harmonik inkişafına set çeken gerici karakter taşıyan antihümanist psikoloji ve ahlakın zararlı olduğunu açıkça gösterdi. M.F.Akundov ortodoks İslam ve ruhaniliğin kanun ve kurallarını gözden geçirerek kayıt ederdi ki "Musiki aletlerini çalma günahdır, musikiyi dinleme günahdır, onu öğrenme günahdır; tiyatro kurma haramdır; dansa tamaşa etme günahdır, mani dinleme günahdır; satranç oynama günahdır; nerd (tavla) oynama günahdır; portre çekme günahdır; büst saklama günahdır"¹⁴.

Şahsiyetin estetik kamillliği meselelerinde esas yeri Akundov insanın idraki imkânlarıyla hislerin uzvî şekilde alakalandırılan terbiyesine verirdi. O, özellikle gösteriyordu ki sanatla meşgul olmak (musikî, heykeltraşlık, dans, resim vs.) hiç de boş eğlence değil "onlar eğer mülayimlik sınırını geçmezlerse hafıza ve aklı maariflendirir, çünkü insan tabiatı sevinç ve kedere maliktir ve bu hislerin ortaya çıkması için organizmasında uygunluklar vardır. Eğer bu hisler bastırılrsa insan kütleleşir, eğer bunlar mülayimlik derecesini aşarsa, hisler daralır"¹⁵.

Halkın estetik terbiyesinde, maariflenmesi ve gelişmesinde Akundov önemli yeri dramaya, onun iki çeşitli janrları olan komedi ve trajediye verir ve gösterir ki, onlar açık suretler vasıtasıyla hayatın çatışmazlık ve haksızlıklarını nümayiş ettirir, insanları maarife, birliğe, doğruluğa, hayırhakkıya çağırır. Tiyatronun büyük terbiyevî, değiştirici, idraki rolünü nazara alarak M.F.Akundov kendi fikirlerini gizlemeyerek gösterirdi ki, müslümanları bu önemli işle tanış etmek istemiş, tecrübe için altı komediye ve bir hikâye yazmıştır ki, "...bu güzel sanat müslümanlar arasında yayılsın"¹⁶.

¹³ M.F.Akundov, *Seçilmiş Felsefi Eserleri*, Bakü, 1953, s.66-67.

¹⁴ M.F.Akundov, *a.g.e.*, s.66.

¹⁵ M.F.Akundov, *a.g.e.*, s.66.

¹⁶ gene orada, s.211.

Sanat tecrübesi, halk kitlelerinin maarif ve estetik terbiyesi ile aracısız olarak alaka M.F.Akundov'un edebî araştırmasının önemli cihetini teşkil ediyordu. O, bu formun faal karakterinin "büyük menfaatini" kayıt eder, bedii proseste yeni eğilim ve olayları açmak özelliklerini yüksek değerlendirdi. O, emin idi ki "edebî tenkid kendi sosyal görevini sırf realist ve doğru fikir ve iddialara temellendiği zaman, çağdaş dönemin tenkidi fikirlerini başarılarına akar gibi objektif hareket ederse yerine getirebilir". M.F.Akundov'un esasen maarifçilik yönünden gözden geçirdiği sanatın meydana gelmesi, onun kökeni, sosyal idrakî fonksiyonları, bedii-estetik terbiyede rolü gibi sorunların izah olunmasına yönelmiş bir çok meraklı fikirleri var. Tesadüfi değil ki onun felsefî estetik fikir ve iddiaları Azerbaycan'da estetik fikrin gelişme yollarını belirledi. O, Azerbaycan edebiyatının en ünlü temsilcilerinin hayat yoluna, dünya görüşüne önemli etki göstermiştir.

19. asrın sonları 20.asrın başları Azerbaycan'da feodal ve mülkedar içtimai münasebetlerinin dağılması ve kapitalizmin içten içe gelişmesi, önemli sosyal güven gibi çiftçi sınıfının ortaya çıkması, özellikle önemli idi. Dünya iş adamlarını kendine çeken zengin petrol yatakları, yerli burjuvanın haddinden ziyade zenginleşmesi, millî burjuvanın formlaşması, Çar hakimiyetinin istismarcı siyaseti vs. Azerbaycan'da karmaşık sosyal-manevî bir iklim yaratmıştır. Bu nedenlere göre sınıfı zıtlıklar, çekişmeler derinleşmiş, halkın ilerici ve demokratik idealleri, onun bağımsızlık ve sosyal beraberlik uğrunda idea tartışmalarını zorunlu kılmıştır. Bu dönemde Azerbaycan'ın birçok vilayetlerinde hala da yaşayan gerici feodal-patriarhal münasebetler, millî gelenek ve bakışlar da durumu biraz daha karmaşık hale getirir.

Asrın başlarında Azerbaycan medeniyetinin bir çok ilerici temsilcileri hala da toplumun hayatında işçi tabakasının büyük yaratıcı rolünü idrak etmiyor ve kentlilere, geniş köylü kitleleri içerisinde maarifçilik faaliyetine, onlarda millî şuurun gelişmesine daha çok dikkat ediyorlardı¹⁷.

Bununla beraber devrin en önemli olayları, aynı zamanda Rus-Japon savaşı, Rusya'da 1905-1907 yılların inkılabı hareketi, 1915 yılının birinci dünya savaşı, Büyük

¹⁷ F.Köçerli, *Üzeyir Hacıbeyov'un İctimai-Siyasî Bakışları*, Bakü, 1965, s.27.

Oktyabr (Ekim) Sosyalist İnkılabı, Azerbaycan Cumhuriyetinin kuruluşu (28 Mayıs 1918 yılı), Azerbaycan'da sovyet hakimiyetinin kurulması (1920 yıl 28 Nisan) ve bu gibi olayların dinamik olarak birbirinin yerine geçmesi, ilerici edebiyat ve sanat temsilcilerinin dünya görüşünde, ideya-estetik istikamet ve faaliyetlerinde kendi etraflı ifadesini bulmuştur.

Bu gösterdiğimiz tarihi olaylar esasen Rusya'nın sosyal-siyasal hayatıyla araçsız olarak bağlı olsa da, bu veya diğer şekilde Rus İmparatorluğunun meskumlaştığı bütün bölgelerde çeşitli halk ve soyların toplumsal, siyasal, medenî, iktisadî, öylece de estetik hayatında kendi ifadesini bulurdu. Buna göre de devrin ilerici demokratik ruhlu aydınları tam özgürlük, insanın insan tarafından istismarını, sosyal eşitsizlik uğrunda kendi mücadelesini halkın inkılabî mücadelesinden ayrı tasavvur etmemişlerdi. Tesadüfî değil ki, mesela Azerbaycan medeniyetinin ilerici temsilcilerinden Neriman Nerimanov, Celil Memmed Guluzade, Üzeyir Hacıbeyov, Müslüm Magomayev ve birçok başkaları çok büyük çetinliklerde yayınladığı ilerici gazete ve dergilerin sayfelerinde halkın hayatında ortaya çıkan en önemli hadiselerle sistematik olarak oy verir, medenî maarif görevleriyle alakalandırırılar. Bu devrin medenî hayatının karakter eğilimi ondan ibarettir ki, Azerbaycan'ın medeniyet temsilcileri kendi görevlerini sanat alanından kenarda da gerçekleştirir, zamanın önemli problemlerinin çözülmesinde siyasal temsilci, maarifçi-düşünür, alim-sosyolog, medeniyetşinas, dinşinas, tercümeçi vs. gibi üniversal faaliyet gösterirdiler. Beynelmillecilik, sosyal beraberlik, geriliğe ve fanatizme karşı mücadele, kadınların asırlık Bukovlarından bağımsız olması, eskinin ilerici manevî-etik geleneklerinin savunulması, toplum hayatında ortaya çıkan yeni, ilerici olay ve eğilimlerin tebliği vs. o devir Azerbaycan'ın ileri görüşlü medeniyet temsilcilerinin yalnız yaratıcılığının değil, hem de onların bedii estetik kavram ve fikirlerinin esas konusunu teşkil ederdi. Onlar burjuva milliyetçilerine Azerbaycan medeniyetinin millî spesifikliğini, kendine has cihetleri inkâr eden gerici ideologlara, sosyal unsurlara, çeşitli idea mücadelesi yaparak sürekli şekilde ilerici, realist, ulusun hakiki manevî isteğini ifade eden estetik prensiplerin hayatlılığını, zenginliğini gösterir. Medenî kuruculuk gibi zor bir tarihi prosesin demokratik yolla gerçekleştirilmesi meselelerini

ilmî-nazarî mevkiden sanat tecrübesini dikkate alarak çözmeye çalışıyorlardı. Neriman Nerimanov, Meşedi Ezizbeyov, S.Efendiye vb. medeniyet temsilcilerini sürekli olarak zamanın önemli siyasal, sosyal-medenî, iktisadî ve ideoloji problemlerini ilerici mevkiden izah etmeğe çağırırdılar. Bu bakımdan Neriman Nerimanov'un (1871-1925) çok yönlü faaliyeti özellikle dikkati çeker. Onun çok sayılı makale ve çıkışları (konferansları)¹⁸, öylece de yaratıcılık faaliyeti (Bahadır ve Sona, Nadir Şah piesaları, Pir uzun hikâyesi vs.) Azerbaycan'da aydınların bir çok istidatlı temsilcilerinin estetik bakışlarının yetişmesinde onun büyük etkisini hissetmek mümkündür. N.Nerimanov sürekli olarak ana dilinin temizliği, dünya, özellikle de Rus medeniyetinin estetik servetlerinin ana diline tercümesi ve burada geniş tebliğine büyük yer verirdi. Hâlâ 1896 yılında o, (Kaspi) gazetesinde müslüman aydınlarına müracaat ederek gösterirdi ki, halka anlaşılmayan bir dilde manasız makaleler yazmaktansa, sade Azerbaycan dilinde bu veya diğer meseleleri aydınlatan gerekli kitapları aydınlatmak zaruridir¹⁹.

Eski Rus İmparatorluğunun (çar hükümetinin) sosyal problemlerini ve burada mevcut olan içtimai zaddiyetlerin, karşılıklı yalanların, para ve zulmün hakîlik etmesi gerçekliğini göstermek maksadı ile N.Nerimanov N.V.Gogol'un "Müfettiş" eserini Azerbaycan diline tercüme etmiş ve şahsen piyesin sahne yüzü görmesini teşkil ederek kendisi de başrollerden birini icra etmiştir. N.Nerimanov geçmişin, o sırada M.F.Akundov'un, E.Hakverdiyev'in, N.Vezirov'un ve başka ünlü medeniyet temsilcilerinin Azerbaycan'da millî tiyatronun gelişmesini yönlendirmiş, realist geleneklerini devam ettirmeye can atardı. Hele 19. asrın sonlarında o, "Tiyatro Hakkında Birkaç Söz" adlı makalesinde tiyatronun, özellikle de komediyanın halkın bilgilendirilmesinde önemli rolünü kayıt ederek onu büyükler için bir nevi mektep kabul ediyordu.

Azerbaycan medeniyeti için yeni hadise olan sentetik tiyatro sanatının devamlı taraftarı olan ünlü Azerbaycan bestekârları ve içtimai temsilcileri Üzeyir Hacıbeyov, Müslüm Magomayev ve Neriman Nerimanov şu terbiyevî değiştirici aracın inkişafı için

¹⁸ N.Nerimanov, *Makale ve Nutukları*, 2.ciltte, 1.c., Bakü, 1971.

¹⁹ Nerimanov, *a.g.e.*, s.31.

büyük faaliyet gösterdiler. Onlar burjuva milliyetçileri, medeniyetşinasları, fanatik ruhlu din temsilcileri, arkaik estetik geleneklerden uzaklaşmak istemeyen sanatçılarla fikir mücadelesi yaparak musikili tiyatronun realist prensiplerini koruyor ve profesyonel musikî medeniyetimizin temelini oluşturuyorlardı. Böyleki gerici ve yanlış eğilim ve istikametlere karşı durarak onlar musikili tiyatronun dramatik tiyatro ile beraber yasal imkânlarla malik olduğunu kanıtlamaya çalıştılar. Nitekim Ü.Hacıbeyov kayıtlı ediyordu ki "...toplumsal terbiye için trajedi de, dram da, komedi de, operet de lazımdır. Böyle ki, operet hakkında çok yayılmış rey, yani şablon, mazmunsuz operettaların çokluğu, hiç de kötü, manasız dram, trajedi ve komediyalardan çokluk teşkil etmez²⁰.

Kendisinin ilk opera ve operettalarını yaratırken Ü.Hacıbeyov hiç de yalnız millî medeniyet esasında vokal-sahne türlerinin (opera ve operetlerin) sentetik türlerinin formlaşması ve inkişaf ettirilmesi hakkında düşünmüyor, halkın geniş musikî-estetik terbiyesi hakkında, uzun müddet millî musikinin mantık ve tefekkürünün kanuna uygunlukları, spesifik lad-ritmik, intonasiya, metr-ritm unsurları esasında estetik zevklerin ve isteklerin formlaşmasına hizmet ediyordu. Sırf şu özellikleri nazara alarak Ü.Hacıbeyov ve onun takipçileri keskin idea savaşlarında profesyonel musiki medeniyetinin (opera, operet, senfoni musiki) formlaşmasında ve gelişmesi sürecinde (ilk tarihî merhalelerinde) bütün Doğu'da ve Azerbaycan'da geleneksel olan ünlü mevzu ve temalardan kullanarak çok asırlık makam, öylece de aşık şifahi, poetik musikî yaratıcılığına müracaat ederdiler. Böyle ki Azerbaycan'da ilk profesyonel musikinin yaratıcısı gibi ünlü olan Ü.Hacıbeyov'un "Leyla ve Mecnun" (1908) operasının başarısı böyle izah olunabilir ki, Azerbaycan halkı artık ilk Azerî operasının meydana çıkmasını bekliyordu. Leyla ve Mecnun'da asıl halk musikisiyle popüler klasik suje uygun gelirdi²¹.

Sahne sanatı, öylece de opera ve operet sanatı gerici ruhlu şahsiyetlerin, medeniyet nazariyecilerinin fanatizme kapılmış bir gurup milliyetçi unsurlarının

²⁰ Bkz: Ü.Hacıbeyov, *Azerbaycan'da Musikî Sanatı*, Bakü, 1968, s.16.

²¹ Ü.Hacıbeyov, *Leyli ve Mecnun'dan Köroğlu'ya dek Azerbaycan Halkının Sanatı (rus dilinde)*, M, -L, 1938, s.69.

takiplerine, bazan hatta fizikî takiplerine bile bakmayarak²² ilerici bedii-estetik ve idea fikirlerinin tam taraftarı olarak istidatlı aktör ve musikiciler neslinin yetişmesinde önemli rol oynamıştır. Özellikle sahneye Azerbaycan kadınının çıkması şiddetli karşı çıkmalara sebep oldu. Sonralar güzel sanatçımız Şevket Memedova teessüf hissi ile bildirirdi ki, "Sahneye can atan Azerbaycan kadınının (böyleleri tek tek idi) karşısında büyük engeller vardı. Kimse yardım etmiyordu. Ne kabiliyetler, ne de yoldaşların desteği, 1912 yılında ilk kez ben Bakü'de arkadaşlarımın teşvikiyle ve tahsilimi sürdürmek için yardım maksadıyla konser vermiş oldum. Lakin gerici fikirli yerli burjuvaziya, benim hareketimin onların hanım ve kızlarına kötü etki edeceğinden korkarak tiyatronun kasasını kapattılar. Ben ise Bakü'den kaçmalıydım²³.

Çoğu kez profesyonel kadın oyun evlerin yokluğu nedeni ile kadın rollerinde erkekler oynuyorlardı²⁴.

Bir taraftan burjuva milliyetçileri, şovenistler, gerici ruhlu sanat nazariyecileri Azerbaycan halkının medeniyetinin özelliklerini ve orjinalliğini tam inkar ederek, diğer taraftan ise gerçekleri bencilmek ona kendi medeniyetine malik olmak hukukunu, aynı zamanda da onun beynelmilel unsurlarını, medeniyetin yeni form ve olaylarını her vasıta ile inkişaf etmeye koymayarak gerici işler görürken bu karmaşık tarihi şartlarda tam müterakki rolü bütün Doğu'da kendine muhabbet kazanmış Molla Nasrettin dergisi oynuyordu. Dergi kendisinin keskin satirik dili, siyasi faaliyetleri, devrin aktüel sosyal-siyasal ve medeni hadiselerinde düzgün istikametlenerek (onun başında ünlü Azerbaycan satiriki, yazarı Celil Memmed guluzade dururdu) az bir zamanda kendi etrafına halkın en tanınmış medeniyet temsilcilerini M.E.Sabir'i, E.Ezimzade'ni, M.S.Ordubadı'ni, E.Gemkuser'i, E.Nezmi'ni vb.) toplayabilmiştir ki onlar da kendi realist, yüksek bedii yaratıcılıkları ile Azerbaycan halkının bedii medeniyetinde, onun estetik fikir tarihinde

²² Hatırlatalım ki Azerbaycan saheninin ünlü aktörü ve yönetmeni Hüseyin Ereblinski bu sebepler yüzünden katle getirilmiştir.

²³ Azerbaycan Halkının Sanatı, s.79.

²⁴ Mesela, malumdur ki, 1908 yılında Leyla ve Mecnun operasının premyerinde Leyla rolünde E.Ferecov çıkış etmiştir.

realist eğilimin, demokratik yönün formlaşmasında ve inkişafında önemli rol oynamışlardır.

Aydınların bu temsilcilerinin, özellikle de C.Memmedguluzade'nin, M.E.Sabir'in E.Ezimzade'nin bu dergide yayınlanan eserleri bütün Kafkasya'da, İran'da, Türkiye'de, Afganistan'da ve hatta Hindistan'da büyük şöhret toplamıştır. Daha çok satirik planda götürülmüş ve Azerbaycan halkının hayatı ve günlük hayatında kullanılan bu duygusal suretler yakın ve Ortadoğu'nun tüm halklarına yakın idi. İlerici idealler uğrunda fikir savaşı meydana çıkan derginin, sosyal değeri ve ideal istikameti söylenilenlerden ortaya çıkıyor. Çünkü o inkılabî ideallerin, dünya çalışan insanlarıyla dostluk ideallerinin tebliğine hizmet ediyor, sosyal adalet ve terakki uğrunda halkların, çalışanların yakınlaşmasına çağırırdı. Cefil Memmedguluzade'nin Doğu-Rus ve aynı zamanda Kafkasya işçi belgesinde (Tiflis'te Rus dilinde yayınlanıyordu) tenkidi, publisistik ve inkılabî makalelerini şu nedenlerle izah etmek olur.

Halkı geriliğe, cehalete, bilgisizliğe düşür eden mevcut toplumsal kuruluşa keskin tenkidi münasebet beslemekle birlikte dergi bu olayların sosyal, tarihi, ideoloji, siyasal köklerini araştırmaya da can atardı. Dergi halka aydın dille, duygusal bedii suretlerle, şiirle, hikayeyle, halk sözleri ve ata sözleri ile, aynı zamanda keskin satirik mezmun taşıyan karikatürler vasıtasıyla Doğu'da emperyalizm siyasetinin iç yüzünü gösteriyor, ayrıca yerli işbirlikçilerin satıcılığını ve iki yüzülüğünü gösteriyordu.

Azerbaycan medeniyet temsilcilerinin idea-estetik cihetten formlaşmasında derginin rolü ve ehemmiyeti çok büyüktür. Derginin şöhretinin gitmesi ile kendi tarihini ve yaratıcılık faaliyetini bu veya diğer derece onunla bağlamış sanatkarların idea ve üslup yakınlığı çok açık hissedilir. Bunlardan biri de büyük istidat sahibi şair satirik M.E.Sabir'dir. O, yalnızca inkılabî gülüşün en güzel örneklerini yaratmamış, aynı zamanda kendi müşterek fikirliliklerinden(hemfikirlerinden)birinci olarak maddî ve manevî değerlerin yaratılması, büyük potansiyel güççe sahip işçi tabakasının sosyal hayatta oynayabileceği rolü idrak etmiştir. Özellikle kendisinin çok ünlü olan "İşçi" şiirinde o, kendi döneminde Azerbaycan'da malum olan sosyal eşitsizliğe karşı itirazını bildirmiş cahilliğe, insanıyetsizliğe, aadanılığa, para düşkünlüğüne, hasisliğe, sosyal

ilgisizliğe vs. gülmüş, işçiyi etin iktisadi duruma salan antihümanist, antidemokratik devlet kuruluşunu tenkit etmiştir. M.E.Sabir'in işçi mevzusuna müracaat etmesi kendi devri için hakikaten ilerici bir hadise idi ve bu hadise gösterirdi ki büyük şair halkın günlük hayatında, sosyal gelişme proseslerinde, hakiki demokrasininin gerçekleştirilmesinde işçilerin oynadığı büyük tarihî rolü derinden idrak ediyordu.

M.E.Sabir'in yaratıcılığı ile birlikte istidatlı ressam Ezim Ezimzade'nin tekrar olunmaz yaratıcılığı da mutlaka dikkati çeker. Meraklıdır ki Sabir'in birkaç şiirine çektiği şekillerle büyük şöhret bulmuştur.

Nazardan geçirdiğimiz bu tarihi dönemde Azerbaycan'ın ilerici medeniyet temsilcilerinin yaratıcılığındaki benzerlik ve yakınlık onların bedii estetik bakış ve dünya görüşlerinin genelliğinden ileri gelirdi ve devrini tamamlamış geleneklere karşı yeniliği boğan antihümanist ideallere karşı baş kaldıran demokratik ruhlu ve tek fikir cephesinde birleşen aydınlarn formlaşmasına şahitlik ediyordu.